HAZRAT ALISHER NAVOIY IJODIDA ILM VA MA'RIFAT MASALASI

Sobirov Ibrohimjon Ilhomjon o'g'li
Farg'ona davlat universiteti 3-bosqich talabasi
ibrohimjonsobirov03@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24274370

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk mutafakkir, shoir va davlat arbobi Alisher Navoiyning boy ijodiy merosi, ilmiy-ma'rifiy dunyoqarashi hamda ilm-fan taraqqiyotiga munosabati, mutafakkirning badiiy, falsafiy, axloqiy-ta'limiy va ilmiy asarlarida ilgari surilgan ilm, ma'rifat, tafakkur, komil inson, axloq va jamiyat taraqqiyoti masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, mutafakkirning ilm ahliga munosabati, ustoz-shogird an'analari, til va adabiyot rivojiga qo'shgan hissasi hamda ilmiy merosining bugungi ta'lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati ochib beriladi.
Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, ilm, ma'rifat, tafakkur, ma'naviyat, komil inson, ilm ahli, axloq, adabiy meros, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, falsafiy qarashlar, ta'lim-tarbiya.

O'zbek mumtoz adabiyoti va ma'naviy tafakkuri tarixida Alisher Navoiy siymosi alohida mavqega ega. Uning ijodiy merosi nafaqat badiiy tafakkur taraqqiyotining yuksak namunasi, balki inson, jamiyat, ilm-fan, axloq, ma'rifat va adolat haqidagi teran falsafiy qarashlar majmuasi sifatida ham katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Navoiy o'z davrining yetuk shoiri bo'lish bilan bir qatorda, tilshunos, adabiyotshunos, tarixchi, mutafakkir va davlat arbobi sifatida ham faoliyat yuritgan. Uning ko'p qirrali faoliyati ilm-fan, san'at va ma'naviyatning o'zaro uzviy aloqadorligini namoyon etadi.

Alisher Navoiy ijodini o'rganishda uning ilm-ma'rifatga oid qarashlarini alohida tadqiq etish muhimdir. Chunki shoirning deyarli barcha yirik asarlarida insonning bilim olishga intilishi, aqliy va axloqiy kamoloti, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, ilm ahlini qadrlash kabi masalalar yetakchi g'oyaviy yo'nalishlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Navoiy uchun ilm shunchaki ma'lumotlar yig'indisi yoki muayyan kasbni egallash vositasi emas. U insonning mohiyatini belgilovchi, uning dunyoqarashini kengaytiruvchi, xulq-atvorini takomillashtiruvchi va jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglatib beruvchi ma'naviy qadriyatdir. Shu jihatdan mutafakkirning ilm haqidagi qarashlari bugungi zamonaviy ta'lim, ilmiy tafakkur va ma'naviy tarbiya tamoyillari bilan hamohangdir.

Alisher Navoiyning ilmiy-ma'rifiy dunyoqarashi shakllanishida u yashagan tarixiy-madaniy muhit, oilaviy tarbiya, ustozlar ta'siri va o'z davrining ilm-fan taraqqiyoti muhim o'rin tutgan. XV asr Hiroti temuriylar davrining yirik madaniy va ilmiy markazlaridan biri bo'lib, unda adabiyot, tarix, falsafa, musiqa, xattotlik, me'morchilik va boshqa sohalar rivojlangan edi.

Navoiy yoshligidan ilm va adabiyotga katta qiziqish bildirgan. Uning fors-tojik va turkiy adabiyot namunalarini chuqur o'zlashtirgani, mumtoz Sharq adabiyoti vakillari ijodini puxta o'rganganligi keyingi ijodiy faoliyatida muhim asos bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Abdurahmon Jomiy bilan bo'lgan ma'naviy va ijodiy aloqalari Navoiy dunyoqarashining shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Navoiy shaxsiyatiga xos muhim xususiyatlardan biri shundaki, u bilim olishni inson hayotining uzluksiz jarayoni sifatida tushungan. Uning nazarida inson biror ilm sohasini egallash bilan cheklanib qolmasligi, doimo izlanishi, o'z bilimini boyitishi va egallagan bilimlarini ezgu maqsadlarga yo'naltirishi lozim.

Alisher Navoiy ijodining asosiy g‘oyaviy yo‘nalishlaridan biri ilm va ma’rifatni inson kamolotining muhim sharti sifatida ulug‘lashdir. Bu masala shoirning “Xamsa” asariga kiruvchi dostonlarida, ayniqsa, “Hayrat ul-abror”da keng yoritilgan.

“Hayrat ul-abror” dostonida Navoiy insonning ma’naviy qiyofasi, axloqiy fazilatlari, hayotiy maqsadi va jamiyatdagi o‘rni haqida fikr yuritadi. Asarda ilm, aql, adolat, saxovat, qanoat, tavoze va insonparvarlik kabi tushunchalar o‘zaro bog‘liq holda talqin qilinadi.

Shoirning bunday yondashuvida ilmning qadri uning inson hayotida qanday natija berishi bilan belgilanadi. Ya’ni bilim insonni ezgulikka, adolatga, halollikka va boshqalarga manfaat yetkazishga yo‘naltirishi kerak. Faqat shaxsiy manfaat uchun egallangan, amaliy faoliyat va axloq bilan uyg‘unlashmagan bilim mutafakkir nazarida mukammal ma’rifat darajasiga ko‘tarilmaydi.

Navoiy qarashlarida ilm va amal bir-birini to‘ldiruvchi ikki muhim tushunchadir. Ilm inson tafakkurini shakllantirsa, amal uning hayotdagi ifodasini ta’minlaydi. Bilimga ega bo‘lishning o‘zi yetarli emas, balki o‘sha bilimdan to‘g‘ri foydalanish, uni inson va jamiyat manfaatiga xizmat qildirish lozim.

Bu jihat mutafakkirning “Mahbub ul-qulub” asarida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Mazkur asarda turli ijtimoiy tabaqa vakillari, kasb egalari, ilm ahlining fazilatlari va nuqsonlari tahlil qilinadi. Navoiy insonlarning jamiyatdagi mavqeini ularning amaliy faoliyati, axloqiy qiyofasi va xalq oldidagi xizmatlari bilan baholaydi.

Asarda ilm ahliga munosabat ham muhim o‘rin tutadi. Shoir haqiqiy olimni faqat ko‘p ma’lumotga ega bo‘lgan shaxs sifatida emas, balki bilimini insonlar manfaatiga sarflaydigan, o‘z odobi va xulqi bilan boshqalarga namuna bo‘la oladigan inson sifatida tasvirlaydi.

Demak, Navoiy talqinida ma’rifatning asosiy mezoni insonning bilimdonligi bilan birga uning ma’naviy yetukligidir. Bu qarash bugungi kunda ham ta’lim tizimida bilim va tarbiyaning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi.

Alisher Navoiy ijodida olimlar, fozillar, ustozlar va ma’rifatparvar insonlarning jamiyatdagi o‘rni yuksak baholanadi. Mutafakkir ilm ahlini jamiyatning ma’naviy tayanchi, insoniyat tafakkurini rivojlantiruvchi kuch sifatida e’tirof etadi.

Navoiy nazarida olimning qadr-qimmati uning egallagan lavozimi yoki ijtimoiy mavqei bilan emas, balki ilmiy salohiyati, ma’naviy pokligi va jamiyatga keltirayotgan foydasi bilan belgilanadi. Shu sababli u ilmni manfaatparastlik, kibr va shuhratparastlik vositasiga aylantiradigan kishilarga tanqidiy munosabat bildiradi.

Bu masala “Mahbub ul-qulub” asarida ijtimoiy-axloqiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Navoiy turli kasb va tabaqa vakillarining jamiyat hayotidagi faoliyatini baholash jarayonida haqiqiy fazilat bilan tashqi ko‘rinish o‘rtasidagi farqni ochib beradi.

Shoirning ilm ahliga munosabati uning “Majolis un-nafois” tazkirasida ham o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Mazkur asar XV asr adabiy muhitini, shoirlar va ijodkorlar faoliyatini o‘rganishda muhim manbadir. Unda turli davr va adabiy muhit vakillarining ijodi, iste’dodi, ilmiy-adabiy salohiyati haqida ma’lumotlar beriladi.

“Majolis un-nafois”ning ilmiy ahamiyati shundaki, Navoiy unda faqat ijodkorlarning nomlarini sanab o‘tish bilan cheklanmaydi, balki ularning badiiy mahorati, adabiy jarayondagi o‘rni va ijodiy xususiyatlarini baholashga ham intiladi. Bu esa mutafakkirning adabiy-tanqidiy tafakkuri yuksak darajada shakllanganidan dalolat beradi.

Shuningdek, Navoiy hayotida Abdurahmon Jomiy bilan munosabatlar alohida ahamiyatga ega. Jomiy Navoiy uchun nafaqat ustoz, balki ilmiy va ma’naviy masalalarda fikrdosh ham bo‘lgan. Ularning o‘zaro hurmat va ijodiy hamkorlikka asoslangan munosabatlari Sharq ilmiy-adabiy muhitidagi ustoz-shogird an’analarining yorqin namunasidir.

Alisher Navoiyning ilmiy merosida til va adabiyot masalalari alohida o‘rin tutadi. Mutafakkir turkiy tilning boy imkoniyatlarini namoyon etish, uning adabiy til sifatidagi mavqeyini mustahkamlash va badiiy ifoda vositalarini kengaytirishga katta hissa qo‘shgan.

Bu borada uning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur asarda turkiy va forsiy tillarning imkoniyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Navoiy turkiy tilning leksik boyligi, so‘z yasash imkoniyatlari, ma’no nozikliklarini ifodalash xususiyatlari va badiiy qudratini turli misollar asosida ko‘rsatadi.

Asarning asosiy ilmiy qiymati shundaki, unda til masalasi shunchaki estetik munosabat darajasida emas, balki qiyosiy-lisoniy kuzatishlar, leksik va semantik tahlillar asosida yoritiladi. Navoiy turkiy tilning o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etish orqali uning ilmiy va badiiy imkoniyatlarini asoslashga intiladi.

“Muhokamat ul-lug‘atayn”ni o‘zbek tilshunosligi tarixidagi muhim qiyosiy-lisoniy tadqiqotlardan biri sifatida baholash mumkin. Unda turkiy tilning imkoniyatlarini dalillar asosida ko‘rsatish, til birliklarining ma’no xususiyatlarini qiyoslash va muayyan til hodisalarini kuzatish kabi ilmiy yondashuvlar mavjud. Zamonaviy tadqiqotlarda ham ushbu asarning qiyosiy tilshunoslik va tarixiy leksikologiya uchun ahamiyati ta’kidlanadi.

Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari esa aruz ilmining nazariy masalalariga bag‘ishlangan muhim manbadir. Unda she’riy vazn, aruz tizimi, ruknlar va bahrlar haqida nazariy ma’lumotlar beriladi. Mazkur asar Navoiy nafaqat amaliy ijodkor, balki badiiy ijod qonuniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan anglagan adabiyotshunos olim bo‘lganini ham ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, “Majolis un-nafois” asari adabiy tanqid va tazkirachilik rivojida muhim o‘rin egallaydi. Navoiy unda ijodkorlarning asarlarini baholash, badiiy mahoratni aniqlash, adabiy muhit va ijodiy an’analarni tavsiflash kabi masalalarga e’tibor qaratadi.

Alisher Navoiyning ilm-ma’rifatga oid qarashlari komil inson konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liq. Mutafakkir inson kamolotini faqat aqliy rivojlanish bilan chegaralamaydi. Uning nazarida haqiqiy kamolot aql, ilm, odob, axloq, halollik, adolat va insonparvarlikning uyg‘unligida namoyon bo‘ladi.

“Xamsa” dostonlarida ushbu g‘oya turli badiiy obrazlar va hayotiy voqealar orqali ifodalanadi. Jumladan, “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod obrazi bilimga chanqoqlik, mehnatsevarlik, hunar egallash, jasorat va fidoyilik kabi fazilatlarning mujassamidir. Farhodning ilm olishga intilishi, turli bilim va hunarlarni o‘zlashtirishi uning komil inson sifatida shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Farhod timsolida Navoiy bilim va mehnatning o‘zaro aloqadorligini badiiy jihatdan asoslaydi. Inson faqat nazariy bilim bilan cheklanmasligi, o‘z bilimini amaliy faoliyatda namoyon qilishi kerak. Farhodning mehnat orqali jamiyatga foyda keltirishi ushbu g‘oyaning yorqin ifodasidir.

“Hayrat ul-abror”da esa komil insonning axloqiy mezonlari kengroq talqin qilinadi. Shoir insonning ma’naviy yuksalishini adolat, saxovat, qanoat, tavoze, rostgo‘ylik va mehr-oqibat kabi fazilatlar bilan bog‘laydi.

Navoiy talqinida ma’rifatli jamiyatning shakllanishi, avvalo, bilimli va axloqan yetuk insonlarning ko‘payishiga bog‘liq. Jamiyat taraqqiyoti uchun ilm ahli qadrlanishi, adolat tamoyillari ustuvor bo‘lishi, insonlarning bilim olish va o‘z salohiyatini namoyon etish imkoniyatlari kengayishi zarur.

Alisher Navoiyning ilmiy-ma’rifiy merosi bugungi kunda ham o‘zining dolzarbligini yo‘qotmagan. Zamonaviy jamiyatda ilm-fan, innovatsiya, raqamli texnologiyalar va intellektual salohiyat taraqqiyotning muhim omillariga aylanayotgan bir sharoitda mutafakkirning bilim va ma’rifatga munosabati alohida ahamiyat kasb etadi.

Birinchidan, Navoiy ilmni inson kamolotining asosiy sharti sifatida baholaydi. Bu qarash bugungi uzluksiz ta’lim tamoyili bilan uyg‘unlashadi. Inson zamon va makon o‘zgarishlariga moslashish uchun muntazam ravishda bilimini yangilab borishi zarur.

Ikkinchidan, mutafakkir ilm va axloq birligini targ‘ib qiladi. Hozirgi davrda ham yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash faqat kasbiy bilim berish bilan cheklanmasligi, ularda

mas’uliyat, halollik, vatanparvarlik va insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishni ham nazarda tutishi kerak.

Uchinchidan, Navoiyning til va adabiyotga oid qarashlari milliy o‘zlikni anglash, ona tiliga hurmat va uning ilmiy-badiiy imkoniyatlarini rivojlantirish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. “Muhokamat ul-lug‘atayn”da ilgari surilgan turkiy tilning boyligini namoyon etish g‘oyasi bugungi o‘zbek tilining ilm-fan va ta’lim sohalaridagi mavqeyini mustahkamlash jarayonida ham ahamiyatlidir.

To‘rtinchidan, Navoiy ijodida ilgari surilgan ustozga hurmat, ilm ahlini qadrlash va bilimni jamiyat manfaatlariga xizmat qildirish tamoyillari zamonaviy ilmiy muhit uchun muhim axloqiy mezonlardir.

Beshinchidan, mutafakkirning insonparvarlik va adolat haqidagi qarashlari yosh avlodni ma’naviy tarbiyalashda katta imkoniyatlarga ega. Uning asarlarida ilgari surilgan ezgulik, mehr-oqibat, halollik, adolat va ma’rifat g‘oyalari yoshlarning dunyoqarashini shakllantirishda samarali tarbiyaviy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa . Alisher Navoiy merosining eng muhim jihatlaridan biri shundaki, u ilmni insonni ulug‘laydigan, jamiyatni taraqqiy ettiradigan va ma’naviy hayotni yuksaltiradigan kuch sifatida baholaydi. Shu bois uning ilm-ma’rifatga oid qarashlarini zamonaviy ilmiy tafakkur, ta’lim-tarbiya va ma’naviy rivojlanish nuqtayi nazaridan o‘rganish bugungi kun uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan.
2. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yangi asr avlodi.
4. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: Fan.
5. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. – Toshkent: Fan.
6. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. – Toshkent: Fan.
7. Bertels E.E. Navoiy va Jomiy. – Toshkent: Fan.
8. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: O‘zbekiston.
9. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi.
10. Qayumov A. Alisher Navoiy. – Toshkent.